

ՎԵՐՋԱԼՈՅՈՒ

Կարմիր խորհուրդ, կարմիր խորհուրդ է հագեր
 Հորիզոնն այս իրիկուն.
 Բոց վերջալոյս... որ այժմ հրաշքոտ օրերուն
 Կարմիր վախճանը կու լայ...

Վերջին պահն է. վերջալոյսի արեւուն
 Աղօթքն այլեւս կը լռէ...
 Բայց դեռ կը զգամ սարսուռն հոգւոյս ալքին
 Այդ աղբիւրէն երկարող...

Յուրեր կու գան... ու հեշտանքի համբոյրով
 Հոգիս մէջ կը մեռնին...
 Ահ, կը սիրեմ կոյս հրճուանքերը տանջող
 Այդ հառաչները լոյսին:

Պուտ մ'ալ, պուտ մ'ալ, գեղեցկութեան աղբիւրին
 Այդ վարդաբոյր նեկտարէն.
 Հոգիս լեցուի թող այդ կարմիր խորհուրդով
 Ու դիւթանքովը երգին:

Յ. ՍՐԱՊԻՈՆԵԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՈՒ

Երգը ծաղիկ յիշատակիդ անբասիր,
 Ո՛վ հայրենի Մուսա լեռ.
 Քեզի՞, որ զիս ինչպէս որդի սիրեցիր
 Դրած սրտիս մէջ հուր ու սէր:

Յաղթ բարձունքիդ հովանւոյն տակը բարի
 Ես ապրեցայ հեշտագին,
 Ուր ամէն օր լըսեցի ձայնն օրօրի
 Գիւղիս սիրուն կոչնակին:

Ես սիրեցի քու կողերուն վըրայ պերճ
 Շընչել կեանքով դաւարուն,
 Եւ օրհնութեանց մէջ սրտառուչ եւ անվերջ
 Հիւսել երգերն օրերուն:

Ներշնչեցիր խորն էութեանըս թաքուն
 Ազդեցութիւնդ վըսեմ.
 Եւ ըրիր զիս եւ ըզգայնիկ եւ խոհուն
 Որ քու մեծ փառքդ հիւսեմ:

Քեզի՞ կու գամ ձօնել պաշտօն մ'հոգիէս
 Այս լուսաշատ գարունին,
 Քեզի՞ որ դեռ տաք ծոցիդ մէջ կը պահես
 Մեծ յիշատակն արիւնին:

Քու կենսատու լայն ծոցիդ մէջ կը հանգչին
 Օրօրներուդ մէջ պարզկայ
 Նահատակները սուտահայ մեծ փառքին
 Առիւծակերպ եւ հսկայ:

Պատմէ՛ ինձի ինչ որ անոնց խօսեցար
 Խորհրդաւոր եւ լըրին.
 Խօսէ՛ որ ես ալ մասնակցիմ քաջաբար
 Անոնց կեանքի սարսուռին:

Յ. ՂԱԽԹԵԱՆ

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐԲԵՐ

ՀՐԱՆԴ (ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՐՔԵԱՆ) — ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ
 Ա. ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԿԵԱՆՔԷՆ — Բ. ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՈՒ ՎԻՊԱԿՆԵՐ
 Հրատ. Ն. Գ. Բ. Փարիզ. 1931

Խոնարհ և տառապալից կեանքը՝ ուր
 ապրեցաւ պանդուխտ հայ աշխատաւորը,
 զրկանքներու ծանր լուծով և կարօտի
 լափլիզով կրակով, Հրանդի մէջ կ'ունենայ
 ցաւակից եղբայր մը, զգայուն և գիտակից
 երգիչ մը:

Ոչ ոք այնքան դառնօրէն զգացեր է
 պանդխտութեան ահաւորութիւնը, քան
 մենք հայերս, և ոչ ոք կարող է այնքան
 խոր եւ իրական երգել այս տանջանքը
 քան նոյն ինքն մենք տանջուողներս:

Ահա Հրանդի նամակներուն իսկական
 դրոշմը կը կազմէ անոր անկեղծ յուզումը
 գաղթականի կեանքին այս տխուր իրա-
 կանութեան առջեւ: Ինքն ալ պանդուխտ
 էր, ինքն ալ տառապած, բռնաւոր, մատ-
 նուած թրքական սեւ բախտին անողորմ
 հարուածներէն. քան այս ազնիւ հոգին ոչ
 ոք կարող էր այսքան քնքշօրէն, եղբայրօ-
 րէն նոյնանալ հայ գաղթականի ցաւին
 հետ:

Ահ որքան տխուր է եղեր պանդուխտ
 աշխատաւորի կեանքը: Ո՛վ մեզմէ եղ-
 բայրօրէն մօտեցած էր անոնց զթառատ
 սրտով, ո՛վ ան մայրը աստուածային համ-
 բոյրով սրբած էր անոնց արցունքը: Ա-
 նոնք կը տառապէին մութ լուծեան մէջ
 թանձրօրէն մոռցած, և անուպայ արհա-
 մարհանքով իրենց իսկ սուտանուն հայ
 եղբայրներուն: Անհրաժեշտ էր Հրանդի պէս
 «Դառնացած սրտի բանաստեղծ մը» որ
 զրեթէ քահանայական կոչումով մօտէր
 այդ խոնարհ հերոսներուն մէջ, բանար
 անոր պատառոտուն սիրտը, որ գաւառացիի

տաք սիրտն է, սիրտ մը երկնքի կապոյ-
 տին պէս խոր ու պարզ, տեսնելու համար
 թէ որքան անանուն զինուորներ կան սի-
 րոյ պարտականութեան մէջ տանջուող:

Հրանդի նամակները չափազանց պարզ
 են, զրեթէ անարուեստ, կարծես նոյնինքն
 Բալուցի կամ Մշեցի պանդուխտ բեռնա-
 կիրն է որ իր բթացած մատներով մրոտ
 ու դեղին թուղթին կը յանձնէ ինչ որ
 զգացած է իւր մութ ու ցած օձախիւ,
 սգաւոր կնոջ ու մօր հանդէպ, անոյշ
 խապրիկով սարերէն անդին, ծովերէն ան-
 դին, հեռուն, հեռուն:

Հեղինակին նկարագրած բոլոր տիպա-
 ներն ալ առաքինի և վեհոգի անձեր են,
 անոնց գէմքերուն վրայ կը կարդացուի
 ազնուական ցեղի մը տանջանքը, անձեր
 որ ընտանեկան, որդիական սիրոյ պար-
 տականութենէն զատ ուրիշ մտածում չու-
 նին. որքան գեղեցիկ դասեր մեր դպրո-
 ցական սերունդին, անոնք կը մաշին, կը
 մեռնին սիրով ու կարօտով կտոր մը հաց,
 խնդումի շողիկ մը հայթայթելու համար
 գաւառի մէջ ապրող իրենց թշուառ բե-
 կորներուն:

Պանդուխտի նամակներուն նուիրական
 տառապանքը և կսկծալի էջերը կը կազ-
 մեն ոչ այնքան Երկրի կարօտին մղձա-
 ւանջը, որքան երիտասարդ կեանքերու
 դաւար հունձքը: Երբ անշուք տուններու,
 խաներու մութ ու խոնաւ անկիւններուն
 մէջ կուշտ առ կուշտ շարուած անգոյն
 և անանուն թշուառներ, ինչպէս տհաս
 ծաղիկներ կը խոնարհին իրենց գեղեցիկ

պարանոցներուն վրայ, առանց զարուն մը տեսնելու, առանց սգաւոր մօր մը, անբախտ ալրիի մը սեւ քօղը վերցնելու, ու չունին սիրելիներու պատանքը և հայ քահանային ողբանուագ աղօթքը: Այս է պանդուխտ հայուն մութ ճակատագիրը, մանաւանդ չքաւոր զաղթականինը. այս է նաեւ մեր ներկայ իրականութեան դառնութիւնը որ կը ցնցէ ընթերցողի հոգին իր բոլոր խորքովը:

Այստեղ իւրաքանչիւր մէկ նամակ եւ զական գանձ մ'է ինքն իր մէջ և սեւ վաւերագիր մը մեր սառնասիրտ աղաներուն երեսը գոցելու: Մեր գրականութեան մէջ առանձին գլուխ մ'է համեստ բանաստեղծ վիպագրին ընտրած նիւթը: Իրմէ առաջ մենք ոչ մէկը ունինք որ մօտէն հետեւած ըլլայ այս խոնարհ հերոսներուն մէջ խեղճութեամբ լուռ ցաւերուն, և մենք հեղինակին արդար զայրոյթին մէջ կը տեսնենք դառնացած բողոք մը հայ մեծատունին դէմ, բռնաւորին դէմ, բոլոր աշխարհի դէմ, լուռ իր երեւոյթով, զաւարտող իր խորքին մէջ: Հայ ցեղին աժտահաններուն օր օրին բնաջրնջումը թողախտով կամ թշուառութեամբ Հրանդին պարտադրած է տագնապի ահազանգը հնչեցնել խուլ լուսնեան մէջ, երբ կը տեսնէ որ անդին հազարաւոր օձախներ մարած կը մնան:

Կ'ուզէի որ դուն ալ ինծի պէս, պանդուխտ հայրենակից, կարգայիբ այս նամակները որ քու սրտիդ շատ յարմար են, դուն ալ ունիս կարօտ և սպառում. և միայն դո՛ւն, ըլլաս բանիբուն կամ ոչ, կարող ես զգալ այս զրքին արժանիքը, ու զայն սիրել հայօրէն:

Ո՛րքան երախտագէտ պէտք է ըլլանք Նահատակ գրագէտներու ազնիւ բարեկամներուն, որոնք հայրենասէրի նուիրական զաղափարով մոռացութենէն, փոշիններէն ի լոյս կը բերեն ծածկուած գանձերը, այսպէս պճնազարգելով հայ մատենագրութեան աստեղատունը և մեզի տալով հայրենասիրութեան աղօթագրքեր: Երբ փոքենք մեր ազգային հանքերը, ան անսպառ է հերոսութեան, առաքինութեան և գի-

տութեան բովերով, և մենք կարող ենք հոն գտնել կեանքի բարձրութեան և նորութեան ամէն բաւականութիւն:

Մեր նրբաքանդակ տաճարները աստուածային քնարերգութիւն են, մեր ամէն մէկ քարը՝ հերոսի մը դամբանն է, ամէն մէկ աստղ՝ նահատակի մը հոգին, ամէն գեպիւն՝ բանաստեղծի մը շունչ է: Երբ այս գիրքը կը բացուի իր անհուն էջերով տեսիլքի պէս իմ աչքիս ինչպէս խոշոր արեգակ մը Մասիսի թիկունքէն, ես կը գոչեմ կոյր բնագոյով. «Ո՛վ Աստուած իմ, երանի ինձ որ Հայ եմ»:

Պանդուխտի նամակներու հեղինակը այսպէս մեր ազգային շտեմարաններէն դուրս ելած շնորհիւ խումբ մը եռանդուն հոգիներու, կու գայ ընդմիջտ մեր մէջ իրբեւ պանդխտութեան լաւագոյն ընկեր մը, իրբեւ մեր դպրոցական մանուկներու առաքինազարդ հայ դաստիարակ մը, հայը հայ շունչով կը թեւալու: Ինչո՞ւ շատ մը մանաւանդ Պոլսահայ, ծաղկաբաղներ կ'երթան մուրալու օտար դաշտերէ ծաղիկներ որոնք ոչ մեր արեւու բոյրն ունին, և ոչ մեր սրտի գոյնը, ցուրտ և անհամ կտորներ խեղճ թարգմանութեամբ:

Հրանդին մէջ մենք չենք գտնիր գաւառակից Զարգարեանի մը ծաղկեալ և քիչ մը ճոռմարան թուիչքը. գաւառի բնուէթիւնը, իր ամբողջ ներդաշնակութեամբ և գոյներով մանրանկարուած է իր էջերուն մէջ, շատ բնական պարզութեամբ, շատ հանդարտ հոգիով: Եթէ Զարգարեանը լուսին մ'է որ բարձր սարերու կատարները կ'օծէ իր ցուրտ շողերով, Հրանդ մեղրամոմ մ'է սեւ ու մութ հեղինակի մը մէջ իւր դիւթական լոյսով և տաք շողերով:

Լալական հեղինակ չէ, չափաւոր է ցաւին մէջ, մեղմ է արտայայտութեամբ, խոր հոգիով, անկեղծ իր զգայուն շեշտով: Այս այն նահապետական գրիչներէն որոնք սերունդներ կը կրթեն, ազգեր կը ծնին և իրական մեծութիւնն են ժողովուրդի մը: Այնքան խոր հաւատացած էր հայ խոնարհ դասակարգին ազնուական և առողջ արիւնին, քան թէ մեծատուններու

շպարուն և այլասերած դէմքերուն, որ իր գիրքը բովանդակ քարոզ մ'է անոնց ի նպաստ, իրեն համար հայրենի լեռներու մէջ օձախ ծխացնող բանուոր զաղթականը հազարաւոր մեծափոր հայեր կ'արժէ: «Այն գաւառացիս որ իր տանն ու տառապանաց ողով կը փարի, հոգար կ'արժէ. պանդուխտի ցեցոտիւն, կոշտացած ձեռքը, երեսին քրտիկը, մեր պճնազարդիկ ցոյցերէն, մեռաբնակ կերպասէն, քնքոյշ քարիկներէն աւելի կ'արժեն կշիռքին մէջ»: Այս է Հրանդին մերկ հաւատքը և այս հոգեով գրած է իր քսանի չափ տաքարին և հմայիչ նամակները: Չնկատելով լեւզական քանի մը գրաբարածեւ դարձուածքները մենք անոր գրութիւնը կը գրտնենք իր պարզութեան մէջ մեր մատենագրութեան լաւագոյն գոհարներէն մին: Պէտք չէ մոռնալ որ անգուգական Արփիարը դրած է հոն իր մեկենասի վեհանձն հոգւոյն հետ գեղարուեստական բարձր ազդեցութիւն:

Ուրիշ եզական հոգի մը կը գտնենք Հրանդի մէջ, հայկական աւանդութիւններու, Հայ Եկեղեցիին, գիւղին, շինականին պատմութեան, սրբութեան հանդէպ ունեցած իր մասնաւոր պաշտամունքով, նա իսկապէս համոզուած էր թէ հայ հոգին կապուած ժողովուրդը պիտի ըլլայ մեր ապագայ յոյսն ու յարութիւնը. թէ գաղթականը ուշ կամ շուտ դատապարտուած է չքանալու. լքուած բոյնը ալ չի շինուիր. անոր համար է որ իր նամակներուն մէջ ուժգին շեշտած է Երկրի սէրը, սրբութիւնը, ըլլայ այն արարական անապատ, ըլլայ Թրքական դժոխք:

Եւ իր այս տեսլականը դրապէս արժեցնելու համար նա յղացած է հայրենիքի զարգեղ տօները հակադրել պանդխտութեան սեւ օրերուն հետ. կը տեսնես հայկական Զատիկ արեւաբոյր տօնին կամ թէ Ծննդեան մեղմահալ մոմերու լոյսին տակ թէ ինչպէս կը հրճուի հայ շինականը որ զաղթական չէ, և հարուստ իր անըզամ գիւնեբուրգով սրբազան օրերուն ողբերգական ծաղրանքը կը կատարէ, ճիշդ

այդ նուիրական ժամերուն Կ. Պոլսոյ խաներու մութ յարկին տակ, փայտէ չոր սեղանի մը շուրջն հաւաքուած գաւառացիներ կը գտնես, ամենուն դէմքը քաղցէն թալկացած և հոգին ու յիշատակը այրած ընտանեկան քաղցր յարկին սիրով կ'ըմբռնեն դառնութեան մրուրը մոլեխինդի բաժակներով, մինչ անդին հայրենի հոգին մէջ իրենց բուխուրիկներէն կը վերանայ սպառումի հեւքոտ ծուխը հեռաւորին կաթօտով:

Ահա այս է պանդուխտի նամակներուն, ինչպէս նաեւ տառնի չափ վիպակներուն հոգեկան էութիւնը. դէպքերն ու դէմքերը բոլորը յատուկ Հայ ապրումին իրենց վառ գոյներով, իրենց նուրբ և տուրներով, դուք գանոնք ուրիշ ցեղի մէջ չէք գտնիր: Աշխատաւորին մէջ նկարուած է տխուր և անոյշ Հայաստանը իր գրաւիչ դէմքով ու դուք գայն կը ճանչնաք ինչպէս սիրելիի մը երեսը հազարներու մէջ: Ինչպէս փափուկ դիւթանքի մէջ բուրու մուգէտ կ'ապրի հոս հայ հոգին. ժամանակն անգոր է գայն մոռացութեան դատապարտելու, մի անգամ յարութիւն առաւ Հրանդ և յաւիտեանս անմահ պիտի մնայ, իրբեւ սիրուած երգի մը թրթռացումը մեր հոգիներուն մէջ, իրբեւ համբուրուած ծաղկի մը շնորհքը մեր աչքերուն մէջ:

Հ. Վ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻԱՆ

* *

Ա. ՆԱԽԱՐԵԱՆ «Poèmes d'Orient». Nouvelle éd. — Jouve et Cie. Editeur. Paris.

Poèmes d'Orient վերջինն է Նաւարեանի հրատարակածներէն: Ասոնցմէ հրատարակած է Les Sultanades 1903. — Le Soleil d'automne 1927. — Anthologie des Poètes arméniens 1928. — Trois Poèmes 1929. — La Mort

de Byzance, 1930. — Կը խոստանայ շուտով հրատարակելու Sœur Angélique, Le Panthéon d'Arménie.

Ներկայ հատորին մէջ ուշագրաւ է Sang macabre, Եւտրզի Համիտը Օգտաւ Միրպոյի Bête Rouge, անտարակոյս կարգացեր չէ զայն, թէ ոչ անոր մարգարէութենէն պիտի սարսէր, ու անտարբեր պիտի չի մնար: Հիւկոյի Châtimentsը շատ ուժգին ազդած է Նաւարեանի այս նկարագիւրը երթումս Վրայ, ինչ որ նկատած է նաեւ Նիւթապաշտ Վիպասան Օգտաւ Միրպոյ:

Տաղանդները միայն կրնան ըսել Je suis né libre comme César, թատերգութեան Կայսրը—Շէյքսպիր միայն կրնար ըսել այնպէս: Նաւարեան բնաբան առած այդ խօսքը՝ կը նուագէ Ազատութիւնը, որ ըստ իրեն Ազատութիւնը բանաստեղծին անըջանքն է, ուրիշ ոչինչ. դժբախտաբար ոչ միայն բանաստեղծին, այլ ամէն գերի ազգերուն միակ անըջանքն է եղած, յուսահատութեան անապատին մէջ դառն անըջանքը: L'Arménie երգին մէջ Ազատութեան վրայ շատ կը մտածէ և մեծ հաւատքով կը յուսայ. երանի պարզամիտ բանաստեղծներուն: Ընդհանուր Les Sul-tanadesի ամէն էջերուն մէջ կ'անըջէ, ինչպէս արեւելքի մտաւորական մը. չ'ուզեր խարուիլ ու կը խարուի: Սիրուած սրտեր կեանքը կ'երգեն, սակայն անոնք յուսախաբութեան երազներէն քարուքանդ, ու մահուան մէջ միայն կը գտնեն յաւիտենական երջանկութիւնը. l'éternité, c'est le bonheur...

Հայնէ կեանքի ծաղիկներուն վրայ թոյն կը թափէր, Նաւարեան իղձերու անոյշ և ազնիւ նեկտարը կը թափէ: Իր սէրը մաքուր է ինչպէս իր երգած ծաղիկներուն շունչը. վկայ խօսքիս իր La chanson de Leyla գորգուր նուագը:

Ամէն մարդ իր կսկիծները ունի. բանաստեղծները կը կարծեն թէ ամենէն անտանելի կսկիծները իրենց մէջը կը ծնին. անոնք ամենէն աւելի լքուածները կը համարուին. « Ես ստանձին եմ իմ ցաւերուս

հետ » կ'ըսէր Պայրըն. իսկ Նաւարեան կը խոստովանի, թէ իր սիրտը գերեզման մըն է ցաւազին — Mon cœur endolori n'est plus qu'un cimetière...

Կը սիրեմ իր Didina փոքրիկ դուցազներգութիւնը. դուք ալ պիտի սիրէք զայն: Տեսէք ինչ գեղաբանական պարզութիւն կայ այս բանաստեղծութեան մէջ.

— « Sur ma bouche, ô douce colombe ! Viens respirer mon fol amour ».
— « Mes frères gisent dans la tombe Que leur a creusé un vautour ».

Օստիան, Շէյքսպիր և Հիւկոյ իր քնար սրտին վրայ ազդած են, որով իր երգերուն մէջ կը տեսնես իմաստասէր մտքեր և իմաստներ, որոնք ունին իրենց նշանակութիւնը: Կամքն է որ կիրքերը կը զսպէ, սակայն դժբախտաբար

« Nous laissons endormir toutes nos volontés,
Et nos lourds appétits cherchent des voluptés ».

Մեր մէջ թովմաս թէրգեան միայն կրցած է սէրը երգել և սէրը անըծութեան մէջ ազնուացնել. Նաւարեան եւս սէրը կ'երգէ, շողերուն մաքուր լոյսին յաւիտենական անարատութիւնը կայ սիրերգու իր այս տողին մէջ.

« Rien n'est douce que l'amour, rayon d'éternité ».

Օստիան և Հայր Աւիշան հզօրապէս ազդած են Նաւարեանի հետեւեալ այս տողերուն վրայ.

« La lune se cacha. laissant l'eau
turbulente
Rouler son flot lascif, et dire sa
chanson
A la rive songeuse, à la brise
indolente,
Au bleu myosotis blotti dans le
gazon ».

Շատերը երգած են վենետիկը. Նա-

ւարեան եւս կ'երգէ « Idylle vénitienne »-ը. ողբերգու է այդ երգը ինչպէս Շէյքսպիրի Օթէլլոն:

Նաւարեանի բանաստեղծութիւնը շատ ծանր կը կշռէ Օգտաւ Միրպոյի և Ֆրանսուա Գորէի ոսկի նժարներուն մէջ, Սորպոնէն ելած այդ հայու ծնունդ, Ֆրանսացի միտք բանաստեղծը գուցէ ինքն ալ զարմացած է թէ ինչո՞ւ ինքը հայ գրական խումբէն դուրս ձգուած է, քանի որ ինչպէս կը գրեն Ֆրանսացի և օտարազգի մեծ տաղանդները՝ ան եթէ պատիւ կը բերէ Ֆրանսական քնարին, պատիւ չի բերէր հայ գրականութեան: Հայը հայուն պատիւը արդար կշռով երբ կրցեր է հասնել....

* *

ՍՍՍՍ ՎԱՆԻ. — « Անահիտական » — (Մեհենից գիրքէն). Տպ. « Նոր Օր » — Աթէնք. 1931:

Անահիտական երգերու երգարան: Նաւասարդի տօներու յիշատակարան: Սօսեաց անտառին երգ երգոցը: Աշտիշատի բուրմերուն խնկաման: Աստուածներուն արձանագործ, և այդ աստուածները խեցիներու պէս են փխրուն: Առանց պատմութեան պատմութիւնն է ան երգագիր: Աստուածներու խորհուրդներուն հեգնութիւնն է: Նորեկուկ քնարերգութեան յիւ իմաստութիւն: Մեհենից մատեանէն արեւով, կրակով գրուած քերթուած սրբազան: Երկրպագու հայ հաւատքին, հայ սրտին և հայ փառքին: Երեւակայութենէն ներս՝ բառերը յորդահոս կ'ընդլուգեն պատմութենէն դուրս բիր բիր առասպելներ: Տաղարանն է այս մատեանը որ Անահիտ ձօն սրտերուն մէջ կը մնայ խոր քանդակուած:

* *

Կ. Յ. ԳԱՐԱԿԻԻԼԵԱՆ. — « Կեանքի Դասեր ». Պոսթոն: Parker Hill Press.

Հեղինակը կը հրատարակէ Կեանքի Դասեր անունով գիրք մը: Դասեր որ ամենէն աւելի կարեւոր են, քան բարձրագոյն կրթութարաններու եւ համալսարաններու աւանդածները: Յուսահատ դաստիարակ մը չէ Գարակիւլեան. կ'ըսէ թէ « Ինչ որ ալ պատահի ազգի մը կեանքին մէջ, լոյսը չի մարի, ու պէտք չէ որ մարի »:

Հեղինակը իրաւամբ կ'անուանէ իր գիրքը նաեւ « Մարկաքաղ մեծ խորհրդոց », քանի որ մտաւորականներու մտքին գեղեցիկ յղացումները քաղեր դրեր է իր այս գրքին մէջ, որոնց շարքին մէջ կը պակսին հայ հին մտաւորականներուն գեղեցիկ խօսքերը, միայն ժամանակակից մեռնողներէն երեք անձի երկտող խօսքերը կը յիշէ:

Լաւատես ըլլալը լաւ է մեզի պէս յուսահատ ազգի մը համար. լաւատես, բայց ոչ միամիտ, վասն զի մենք մեր դժբախտութիւնը քչիկ մըն ալ մեր միամտութեան կը պարտինք: Համամիտ եմ հեղինակին այս խօսքերուն, թէ « Մենք գիտենք դժբախտ ըլլալ առանց գանգատելու, որովհետեւ գիտենք թէ մարդկային պատմութեան մէջ մեծագոյն դէմքերը դժբախտութեան մէջ կերտուած են: Դժբախտութիւնը երբեք չէ ընկճած մեզ և պիտի չընկճէ այս անգամ եւս »:

Ուրիշ տեղ մը իր գրքին մէջ դարձեալ ցոյց կու տայ թէ ինքը շատ լաւատես մըն է, համոզուած իր ըսածին. ան անկեղծօրէն կը հաւատայ հայ նկարագրի տոկուսութեան վրայ, հայը կը մեռնի ու դարձեալ միշտ կ'ապրի. կ'ըսէ ան, թէ « Մենք ունինք արդէն ապրելու կարողութիւն »: Ու միեւնոյն ատեն դաս կու տայ որ ապրելու համար հարկաւոր է զարգանալ, յառաջադիմել քաղաքակրթութեան մէջ. կը գրէ. « Բայց մենք պէտք ունինք նաեւ գրքի, գրականութեան ու մշակոյթի, և այդ մշակոյթի շնորհիւ է որ պիտի յաջողինք ցոյց տալ աշխարհի ոչ միայն մեր անսպառ կորովը վերապրելու, այլ ապրելու կեանքով մը, արժանի մեր ցեղին նկարագրին և յարմար դասելու զմեզ ստեղծագործող ազգերու շարքին մէջ »: Հեղի-

նակը կրնայ ցոյց տալ որ իրացնէ մեր մտաւորականները կ'աշխատին զմեզ ըստեղծագործող ազգերու շարքին մէջ դասելու:

Ազատ ինքնավար ազգ մը անշուշտ իր եսասէր զաւակներուն շնորհիւ կրցած է փառաւոր դիրք մը ունենալ քաղաքակրթեալ ցեղերու միջեւ: Մեր մէջ եսասիրութիւնը քարուքանդ ըրած է մեզ, և մեր դժբախտութեան ամենէն մեծ պատճառը եսասիրութիւնը եղած է: Գարակիւլեան այս մասին տեսէք ինչպէս կը մտածէ ու կը գրէ. «Արդի աշխարհին մէջ եսասիրութիւնը բարձրագոյն նպատակը եղած է: Անձնական յառաջադիմութիւնը և անձնական շահը տիրապետող կը հանդիսանան՝ առանց բնականաբար ուրիշին շահը: Անհատական ընթացքը կառավարող այս սկզբունքը ծաւալած է ընկերային խրմբակցութիւններու և ամբողջ ազգերու մէջ: Անձնական շահը գործունէութեան հիմնական առանցքը եղած է, և անոր հետեւանքով մարդկութեան բարոյական համբաւելիւթիւնը թուլցուած ու լուծուած է»:

Լաւատես է կ'ըսեմ Գարակիւլեանը, կը կարծէ թէ մեծ ճիգ կը թափուի կրօնքով վերաշինելու ընդհանուր մարդկութիւնը: Սակայն աւելի ճիշդ, աւելի պայծառ է իր միտքը երբ կ'ըսէ թէ «Արդի քաղաքակրթութեան բարոյական ձախողութեան հիմնապատճառը ան է, որ իր ձրգտումը չափազանց նիւթաւոր եղած է»: Ու այս տողերէն վերջը դարձեալ լաւատես միամտութեամբ կը գրէ. «Բարեբաղդաբար բոլոր մեծ հոգիներու մէջ այսօր զօրաւոր պահանջ մը երեւան եկած է, մարդկային բնութեան ներքին բարեփոխումին և նոր գաղափարապաշտութեան մը համար»: Այդ մեծ հոգիներէն էր Լեոն Թուստոն որ վիշապ ձուկին պէս լուռ մնաց, երբ անդին Նիքոլա Ֆարը՝ կարմիր Սուլթանին հրաման կու տար հեռագրելով. «Հայերը ջարդէ, վեհափառ»... Այդ խաղաղութեան առաքեալ մեծ հոգի Թուստոն էր որ «Երբայրական օգնութիւն» գրքին խմբագիր Զահնէֆի խնդրանքը կը

մերժէր, և տող մը չէր գրեր 1896ի ջարդերէն ազատած որբերուն ի նպաստ հրատարակուած այդ գրքին համար: Միակ անկեղծ մեծ հոգին էր ողբացեալ Նանսէնը, որ սրբեց հայ որբերու և հայ տարագրեալներու արտասուքը. նման անկեղծ մը ես չեմ գտներ թնդանթի բերնով իսպաղութիւն քարոզող ազգերու վարիչներու խօսքին մէջ:

Ուրիշ տեղ մը Գարակիւլեան կը գրէ. «Յառաջադիմութեան ոգին կը ձգտի մարդկութիւնը առաջնորդել ստեղծելու համար այնպիսի կրօնք մը, որ իրեն պատուանդան ունենայ ընդհանուր մարդկութեան երջանկութեան և խաղաղութեան լուսաւոր ուղին»: Ես ներկայ յառաջադիմութեան մէջ այդ հոգին չեմ տեսներ, այլ ատոր հակառակը. վերջին համաշխարհային պատերազմը ցոյց տուաւ բոլորովին հակառակը, և այսօր ամէն յառաջադէմ ազգերը յայտնապէս ցոյց կու տան իրենց ազգամուլ շահերը, ամէն ազգ կը զինուի իր երկրին սահմանները լայնցնելու համար. ո՞ր ազգն է այն որ կը մտածէ ընդհանուր մարդկութեան երջանկութիւնը. և լաւ չէ՞ անկեղծ ըլլալ և ըսել որ ընդհակառակն ամէն ազգ ուսմբեր կը պատրաստէ, անոնցմով վաղուան պատերազմի ուղիները լուսաւորելու համար:

Հետաքրքրութեամբ կը կարդամ նկարագրի մասին գրածները: Շատերը կ'ըսեն թէ իրենց հաստատուն կը մնան իրենց նկարագրին մէջ: Շատերը կ'ըսեն, փոխանակ ըսելու թէ ամէն մարդ համոզումով կը հաւատայ իր նկարագրին անփոփոխութեան: Մինչդեռ Գարակիւլեան ասոր հակառակը ցոյց կու տայ. ան կը գրէ. «Ուստի կենցաղ և փոփոխութիւն հոմանիշ են, ինչ որ ճշմարիտ է երկրի ու մեր մարմնի մասին՝ ճշմարիտ է նաեւ անձնականութեան մասին: Մեր անձը յարատեւ փոփոխութեան ենթակայ է: Անձի մը նոյնութիւնը ինչ որ ալ նշանակէ՝ նկարագրի կայունութիւնը ըսել չէ. նկարագրի անփոփոխ է: Երբեմն նոյնիսկ նկարագրի փոփոխութիւնը արմատական և

ապշեցուցիչ կ'ըլլայ»: Եւ կը յիշէ նկարագրի փոփոխողներէն երկու պատմական անձեր, Նաբոլէոնը՝ որ ըլլալով Քորսիկայի մը, նախ սաստիկ կ'ատէր Ֆրանսացիները, վերջը այնքան կը սիրէր Ֆրանսան որ Ֆրանսացիներուն կուտը կ'ըլլար: Լուտերը որ երկուգամ վանական մըն էր, վերջը կ'ապստամբի և կ'ըլլայ ամենէն ըմբոստ եկեղեցական յեղափոխականը:

Հաճոյքով կը կարդամ Հայուն յոյսը վերնագրով էջերը. հոն կը յիշէ մեր այն մեռեալները որ անմահ մեռած են, կը յիշէ ազգային վերաշինութեան համար այդ անմահներու կատարած գործերը:

Գարակիւլեան հօգը հաւատքով կը հաւատայ և կը յուսայ որ «շնորհիւ մեր յաւիտենական Հայ Յոյսին, մենք պիտի յաջողինք վերահաստատել մեր ազատ ու անկախ քաղաքական գոյութիւնը»: Ամէն հայ իրարու այսպէս կը մաղթէ, ամէն հայ այս վառ ու մաքուր յոյսովը կ'ապրի:

Ես ծայրէ ծայր կը կարդամ այս գիրքը այն հիացումով, ինչպէս կարդացած եմ Սմայլսի կեանքի՝ դասեր տուող հատորիկները:

* *

ՄԱՆՈՒԿ Գ. ՃԻՉՄԷՃԵԱՆ, — Պատմութիւն Ամերիկանայ քաղաքական կուսակցութեան: 1890-1925: Տպ. «Նոր Օր»ի. Ֆրէզնո, 1930:

Ստուար գրքի մը մէջ Մանուկ Ճիգմէճեան կը պատմէ «Պատմութիւն Ամերիկանայ քաղաքական կուսակցութեան»: Այդ էջերը կը խտացնեն շատերուն անձանթ մնացած կէտեր, որոնք կ'արգարացնեն Հայաստանի անկախութեան համար նահատակուողներու զիջագնական գործերը: Ճիգմէճեան արդար կշռով կը կշռէ անձնանուէր գործիչներուն ազգանուէր գործերն, և մենք հպարտութիւն կը զգանք որ մեր ազգը իր ծոցին մէջ պահեր ու ապրեցուցեր է անձանթ մնացած կարգ մը համեստ դէմքեր, որոնք իրացնէ ողջակէզ եղած են հայրենիքի փրկութեան համար:

Ճիգմէճեան կուսակցութեանց պատմութիւնը կ'ընէ. համաշխարհային պատերազմի շրջանին Հայաստանի և Ամերիկայի մէջ կուսակցութեանց կատարած գործերը, իրացնէ ցոյց կու տան որ մեր գործիչները շատ անկեղծ հաւատքով նետուած էին մահուան գիրկը Հայաստանը ապրեցնելու համար: Այդ նկարագրութեանց ատեն հեղինակը չարաչար կը քննադատէ նաեւ կուսակցութեանց կատարած սխալները:

* *

Կ. Յ. ԳԱՐԱԿԻՒԼԵԱՆ. — «Մանարմա կանոնի», Պոսթոն, Parker Hill Press.

Գարակիւլեան Կ. Յ. մեր ազգային քաղաքագէտ վարիչներուն ցոյց կու տայ թէ կանոնի հետեւելով կարելի է փրկել ազգութիւնը գերութենէ. չվախալ հաւածանքէ. կրօնքով յաղթել նիւթապատութեան. զոհել ամէն բան և նոյն իսկ հայրենիքը՝ յանուն արդարութեան և ճշմարտութեան: Կոռուիլ քաղաքակրթութեան դէմ՝ նկարագրի մաքուր և հօգը գէնքով: Ապրիլ բարոյական օրէնքներու մէջ: Յաղթել կրաւորական դիմադրութիւններով: Սիրել և երջանիկ ընել թշուառները: Մեռնիլ և չուրանալ ընկերները:

Գարակիւլեանի գրքէն վերջը կանոնի ցոյց տուաւ որ ինքը իր պաշտած թողատոյէն և միւս ամէն ժամանակակից դիւանագէտ վարիչներէն գերազանցօրէն բարձր կը մնար և կը մնայ:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

* *

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՏԱՐԵՑՈՅՑ Ս. Փ. ԱԶԳ. ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՅԻ. Նոր շրջան. Է տարի, Կ. Պ. 1931:

Տարւոյս գրական հունձքին մէջ պէտք է որ մոռցուի այս պատկառելի հատորը, լաւագոյն ներկայացուցիչը տիպար — տարեցոյցի՝ ողբացեալ Թէոդիկի թողած անմըցելի կոթողներէն վերջ:

բան կայ հոն ազգային արուեստագէտներէ, Այվազովսքիէն, Խաչատուրեանէն, Արսւանեանէն, Քէպապճեանէն եւն եւն, որոնք գործին հմայք մը կու տան:

Ահա հրատարակութիւն մը որ զուրկ չէ մնայուն արժէքէ. խմբագրութիւնը գիտցած է հայ հանրութեան տալ գրական լուծայէ մ'աւելի բան մը, արդէն գեղեցիկ դասաւորութիւնը, նիւթերու ճոխութիւնն ու զանազանութիւնը իրենց շահականութեամբ՝ կը մատնանշեն յարգելի խմբագիր Տր. Պ. Մանուէլեանի կիրթ ճաշակը, ինչպէս և յատուկ նուիրումը հայ լեզուի ուսումին՝ հետեւելով իր արուեստակից Թիրեաքեաններու, Սեւակներու և Թորգոմեաններու եւն գծած գեղեցիկ շաւղին:

* * *

Թ. ԱՁԱՏԵԱՆ. — Պէգճեան Մայր վարժարան (100 ամեայ յոբելանսին առթիւ, 1830-1930) Կ. Պ.

Մեր օրերու գրականութեան փայլուն զէմքերէն մէկը, «Փառասնակ»ի հեղինակն է որ կը ներկայացնէ մեզի համեստ աշխատութիւն մը, բայց ոչ գրական այս անգամ. այլ տաժանքով ու անապարանքով հաւաքուած բեկորներ ժլատ ու մթին անցեալ օրերու կեանքէն, որոնցմով յաջողած է կառուցումն ընել Պէգճեան վարժարանի համառօտ պատմութեան՝ նշանակելով թիւեր, անձեր, զէպքեր և յուշեր:

Հոն կը զգացուի թերին կանոնաւոր դիւանի մեր քով. փորձը, մանաւանդ այսօրինակ աշխատութեան մը՝ մեզ կը ստիպէ դասեր առնել մասնագէտ Եւրոպացիէն:

Վարժարանի մը պատմութիւնը կը թափանցի գործին ցուցադրութիւնն է, ինչ որ լաւ ըմբռնած է Ազատեան, և ըստ այնմ պարզած է անոր հիմքը, զարգացումը, ճիւղաւորումները, տուած արդիւնքները: Ազատեան արդար ու խղճամիտ ոճով կը շեշտէ ու կը փաստէ հայ եկեղեցւոյ հիմնական ու կարեւոր դերը՝ հայ կրթականին համար, կարծես կանոնաւէն ջրելով հակակրօն բարբառները անոնց՝ որ հա-

կառակ հայ ժողովրդեան կրօնասէր զգացումին՝ չամնչցան մինչեւ անգամ զայրոյթ յայտնել Պրանսայի մէջ հայ եկեղեցւոյ մը կառուցման համար, որովհետեւ քիչ մ'աւելի ծախս եղած էր Աստուծոյ տան համար, որ չմոռնանք՝ է՝ նաեւ հայուն աղօթքի և լեզուի՝ ալ տունը և ապաւէնը:

Տաժանքի այս գործը գուցէ քիչերը միայն գնահատեն, անշուշտ, որովհետեւ քիչերը միայն կրնան ըմբռնել նման գործի մը արժէքը ինչպէս և արժած աշխատանքը՝ առանց շիթ մը գոհունակութեան: Գրքին մէջ լոյս և ստուեր, շող ու ժպիտ փնտռողնեւրուն՝ Քէպապճեանը կը ցուցնենք:

* * *

ԳԵՈՐԳ. ԱՐՔԵՊՍ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ. — Ուղեւորութիւն Եթովպիա. Կ. Պ. 1930.

Սրբազանը պատկերաւից ու գրական ճոխ թռիչքներով մեզ կը տանի այդ հեռաւոր երկիրը՝ որ սակայն անձուկ կապեր ունեցեր է հայ եկեղեցւոյ հետ և դեռ կը պահէ թէեւ նուազ: Անշուշտ հետաքրքրական պիտի ըլլար հին յարաբերութեանց պատմականն ալ տեսնել, սակայն գուցէ չափազանց ըլլայ մեր պահանջը, քանի որ ան պարզապէս Ուղեւորութիւն մըն է, ինչպէս կը վկայէ անունը, ուստի և կը սկսի Կ. Պոլսէն, կ'անցնի դանդաղօրէն Եգիպտոսէն, ու պահ մը կանգ կ'առնէ Եթովպիա օձելու համար հայոց նորակառոյց Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ որ շարժառիթ և նպատակն եղած է այդ Ուղեւորութեան:

Յուշեր, տպաւորութիւններ և այդ երկրին ու ցեղին մասին ծանօթութիւններ:

Առաջինը չէ իր տեսակին մէջ Եթովպիան մեզ ծանօթացնող, սակայն նոր է ոսպնածեւր որով կը դիտէ և կը գունագեղէ:

Հայ գաղթական պատմութեան վրայ նոր հատոր մ'է աս ալ, իբրեւ յուշարձան Ս. Գէորգի, ու միեւնոյն միջոց ծանօթութիւններ տեղւոյն հայերուն՝ որոնց մասին կը խօսուի գրքի վերջին մասերուն մէջ:

Հ. ԵՂԻԱ ՓԵՁԻԿԵԱՆ

L'ENLUMINURE ARMÉNIENNE

PROFANE¹

PAR F. MACLER

Հայ հեթանոս երփնագրութիւնը, ընծայուած Եղուարդ Մուրատեանի յիշատակին, կը բաղկանայ ա. Նախաբանէ մը. — Երաժշտութեան մը. — Գ. ծանօթութիւններէ և նկարագիրներէ, ամբողջ 27 էջերու մէջ խտացած, և զարդարուած եօթը պատկերներով, և անոնց ամենուն կը յաջորդեն ինքնուրու և երեք տախտակներ, Զորդեն ինքնուրու և երեք տախտակներ ամբողջ 1. Վենետիկի Միթիթարեանց Թ. 424 գրչագրին (տախտակ Ա. — ԺԴ. պատկեր 1-83), 2. Գրիգոր Ահարոնի հաւաքածոյէն հինգ մեծագիր լուսանկարներու Մեծն Աղեքսանդրի վարքին վերաբերեալ (տախտակ ԺԵ-ԺԹ, պատկեր 84-88), 3. Վիեննայի Միթիթարեանց Թ. 319 գրչագրին (տախտակ Ի-ԽԵ. պատկեր 89-190), 4. Փարիզու Ազգ. Մատ. Թ. 291 գրչագրին (տախտակ ԽԶ-ԾԹ. պատկեր 191-309). 5. Վենետիկի Ս. Մարկոսի Գրադարանի Թ. 210 գրչագրին (տախտակ Կ-ՂԳ. պատկեր 310-377) այս վերջին տախտակներուն նիւթն է մոզական բանաձեւեր կամ դեղորայք, մինչ առաջին չորս ձեռագիրներուն նիւթը Մեծն Աղեքսանդրի վարքը կը կազմէ:

Պարունակութեան գաղափար մը տալէ վերջ հարկ է որ տպագրութեան ալ պատշաճ գովեստն ընծայենք, ինչամբով ու ճաշակով կատարուած գտնելով զայն:

Նախաբանի մէջ Ու. Մաքլէր կ'ըսէ թէ վերջին քառասուն տարիներու մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ հայ երփնագրութեան գիտութիւնը. բազմաթիւ աշխատութիւններ և հրատարակութիւններ որ անոր նուիրուած են՝ կը շատցնեն ամէն օր ցարդ ձեռք բերուած գոհացուցիչ արդիւնքները: Դիւնութիւնը մինչեւ այս օր գրեթէ մի միայն կրօնական արուեստին վրայ կա-

տարուած է, որովհետեւ միջին դարու կը պատկանի, և նոյն երկույթը կը տեսնուի արեւելեան և արեւմտեան ազգերու քով ժամանակակից միջնադարեան Հայաստանի: Բայց ուրիշ ազգեր կրօնական արուեստին կողքին ներկայացուցած են արտաքին կամ հեթանոս արուեստ մ'ալ, որոնց նմոյշները կան, և արժէքով ու շահագրգռութեամբ վար չի մնար իր կրօնական անդրանիկէն: Խնդիրն է գիտնալ թէ Հայաստանը ունեցած է հեթանոս երփնագրութիւն մը արժանի մրցելու կրօնականին հետ:

Այս հարցման պատասխանելու համար սահմանուած է ներկայ հրատարակութիւնը, ամփոփելով իր մէջ այդ նիւթին նկատմամբ ձեռագիրներու մէջ գտնուած և Ու. Մաքլէրի ծանօթ մանրանկարները, հաւաքածոյի ձեւով, ինչպէս կը յայտնէ հրատարակիչն ալ, սուսնց պատմական և արուեստագիտական մանրամասնութեանց և ուսումնասիրութեան. իրաւամբ սոյն գործը հայ հեթանոս երփնագրութեան առաջ մը կարելի է նկատել: Իբր գլխաւոր նիւթ հայ հեթանոս երփնագրութեան՝ հրատարակիչը կը գտնէ Մեծն Աղեքսանդրի վարքին վրայ եղած նկարումները և անոնք կարեւոր մասը կը կազմեն հաւաքածոյին, հիմ ունենալով իրենց՝ Վենետիկի Միթիթարեան ձեռագիրը. սոյն ձեռագրին վրայ տեղեկութեանց համար Ու. Մաքլէր փոխ կ'առնէ Բազմալէպէն (1913 Մայիս, Յունիս) Հ. Յ. Ազգերի ուսումնասիրութեան արդիւնքները: Կարեւոր է հաւաքածոյին դեւերու մասին ներկայացուցած լուսատիպներու խումբն ալ, եթէ ոչ արուեստի գոնէ ազգագրական տեսակէտով:

Ու. Մաքլէրի սոյն հրատարակութիւնը, որքան պատմական և քննական տեսակէտով շատ համեստ չափերով կազմուած, բայց դուրը կը բանայ ուսումնասիրութեանց նոր հորիզոնի մը:

* * *

1. Librairie Orientaliste Paul Guethner, Paris.